

ФУНКЦІЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Бєдная В.Б. (м. Київ)

Анотація

В статті дається аналіз соціальної роботи, її сутності та функцій, інфраструктури соціальної роботи, робиться особлива увага на обґрунтуванні функцій – діагностичної, прогностичної, превентивної, комунікативної, організаторської, правозахисної, психотерапевтичної, рекламно-пропагандистської, соціально-педагогічної, соціальної, економічної, морально-гуманістичної; дається аналіз поняття „інфраструктура соціальної роботи”; системи соціальної роботи; аналіз класифікації функцій соціальної роботи.

Ключові слова

СОЦІАЛЬНА РОБОТА, ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ, ІНФРАСТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ, ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ, КАТЕГОРІЇ НАСЕЛЕННЯ, ЕТАПИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ, ОБ'ЄКТИ ІНФРАСТРУКТУРИ, СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК, СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ, ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА.

Обговорення проблеми

Система соціальної роботи постає перед нами як органічний відтворювальний процес, спрямований на окрему особу або на все населення країни, якщо він розглядається у масштабах країни. Структурно такий процес можна визначити за критерієм специфіки видів діяльності, які є офіційно визнаними і закріпленими у вигляді провідних базисних та спеціальних функцій соціальної роботи.

Метою даної статті є аналіз існуючих та класифікація функцій системи соціальної роботи та її інфраструктури у відповідності до циклів життя людини.

Сучасні теоретики соціальної роботи до базисних функцій відносять діагностичну, прогностичну та перетворюючу функції, а до спеціальних – превентивну, комунікативну, організаторську, правозахисну, психотерапевтичну, рекламно-пропагандистську, соціально-педагогічну, соціально-економічну, морально-гуманістичну [6, 76-82]. Розглянемо їх детально.

Діагностична (оціночна) функція – вивчення соціальним працівником особливостей групи людей (чи окремої людини), ступеня впливу мікросередовища на них (чи на неї), аналіз та оцінка життєвого поля об'єкта соціальної роботи, особливостей і проблематики їх соціального функціонування (демографічні характеристики, стадії життєвого циклу, стресові фактори, рольовий репертуар, ресурсне забезпечення, основні конфлікти тощо), міру мотивованості клієнта на співпрацю з соціальним працівником, результативність процесу співробітництва і постановка “соціального діагнозу”.

Прогностична функція – визначення мети і міри втручання соціального працівника; прогнозування, програмування й проектування процесів розв'язання проблем клієнтів, надання їм необхідних сервісних послуг.

Перетворюючу функцію виділили російські дослідники В.Г.Бочарова і Г.Н.Філонов, обґрунтувавши її суть як “конструктивні зміни в соціумі та системі життєзабезпечення людини” [3, 7–8].

Зарубіжна й вітчизняна практика дозволяє говорити про два рівні реалізації перетворюючої функції: конкретний і програмний. Перший передбачає задоволення потреб індивідів, груп, спільнот за спеціально розробленими моделями. 1986 року Джозеф Хопкінс створив 26 моделей, за якими сучасні соціальні працівники можуть розробляти план конкретного втручання. Фундаментом цих моделей є 10 найвідоміших наукових підходів і концепцій – біхевіористський підхід, втручання у кризових ситуаціях, когнітивний підхід, проблемно-орієнтовний, психосоціальний, системний, соціальне навчання, трансактний аналіз, екзистенційний підхід та екологічний.

Перетворення на програмному рівні здійснюється шляхом залучення соціально вражених, маргінальних верств населення у цільові та/або комплексні соціальні проекти регіонального, державного або міждержавного характеру. Яскравою ілюстрацією даного рівня є соціальні програми Європейського Союзу (ЄС), “орієнтовані на молодь, хронічно хворих, мігрантів, етнічні меншини, жінок, хворих на алкоголізм або наркоманію, людей із обмеженими можливостями. Допомога цим категоріям осіб здійснюється в різних формах, включаючи професійне навчання і перекваліфікацію; створення нових робочих місць за рахунок відкриття дрібних, в тому числі і, так званих, соціальних підприємств; допомога у пошуках роботи колишнім випускникам різних навчальних закладів, зокрема, формування у молодих людей навичок міжособистісного спілкування, підприємливості, важливих для успішного працевлаштування; створення умов для незалежного існування людей з обмеженими можливостями, які в протилежному випадку будуть змушені стати постійними мешканцями установ інтернатного типу” [5, 69–71].

Превентивна чи *профілактична* (від лат. *praeventio* – застерігаю, попереджаю) функція – дія соціально-правових, юридичних, психологічних, соціально-медичних, педагогічних та інших механізмів попередження і подолання негативних явищ, організація соціотерапевтичної, соціально-побутової, психолого-педагогічної, медичної, юридичної та іншої допомоги, забезпечення захисту прав родини, жінок, підлітків, дітей, молоді.

Вона передбачає, за визначенням Мартина Блума, науково обґрунтовані і своєчасно вжиті соціальним працівником заходи, спрямовані на запобігання виникненню можливих життєвих колізій в окремих індивідуумів та в групах ризику; збереження, підтримку і

захист нормального рівня життя і здоров'я людей; сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкриття їхнього внутрішнього потенціалу (включаючи, наприклад, профілактику девіантності; формування здорового способу життя; подолання джерел стресу в самій людині і в довколишньому середовищі; створення умов для надбання клієнтом досвіду розв'язання потенційно існуючих проблем тощо) [1, 369].

Таким чином, профілактична функція сприяє не тільки наданню допомоги і підтримки представникам незахищених верств населення, але й попереджає негативні наслідки їхньої поведінки чи діяльності. Ця функція асоціюється з розумінням соціальної роботи як у вузькому, так і в широкому сенсі слова. У спеціалізованих джерелах дану функцію називають також попереджувально-профілактичною, соціально-терапевтичною, іноді її виокремлюють як соціально-медичну функцію.

Комунікативна (від лат. *communico* – роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь) функція, що забезпечує смисловий аспект, стратегію і тактику співробітництва соціального працівника з потенційним/реальним клієнтом. Полягає у встановленні, продовженні і припиненні необхідних професійних контактів, обміні інформацією, виробленні у всіх взаємодіючих сторін позитивної перцепції один одного.

Організаторська (від пізньолат. *organizo* – надаю стрункого вигляду, облаштовую) функція – передбачає активність соціального працівника у забезпеченні узгодженої взаємодії елементів системи сервісних послуг у комплексному обслуговуванні клієнтів; зміні неефективних сторін функціонування соціальних агенцій; створенні, розвитку і координації соціальної мережі (волонтерських організацій, громадських формувань, груп самопомоги та взаємодопомоги тощо).

Правозахисна функція передбачає використання соціальним працівником всього комплексу законів і правових норм, спрямованих на надання підтримки і допомоги, захист населення – як того, що проживає на території країни, так і тієї частини, що за тими чи іншим причинами виявилася за її межами.

Психотерапевтична (від грецьк. *psyche* – душа і *therapia* – догляд, лікування) функція визначається як комплексний вербальний і невербальний вплив соціального працівника на когнітивну, емоційну і поведінкову сфери особистості клієнта з метою сприяння зміни його ставлення до наявних проблем навколишнього соціального середовища (в різних концепціях ця мета може формулюватися також як особистісне зростання, самоактуалізація, самовизначення, самовиховання тощо). Деякі автори, виходячи з того, що психотерапію не можна вважати соціальною роботою, віддають перевагу іменуванню

даної функції психологічною, забуваючи при цьому, що “психотерапія . може бути змістом соціальної роботи” [4, 198].

Рекламно-пропагандистська функція вперше виділена П.Д.Павленком, полягає у поширенні ідей соціального захисту людини, а також об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг з метою створення попиту на них [9, 18].

Соціально-педагогічна функція у вузькому сенсі – це виявлення інтересів і потреб людей у різних видах діяльності (культурно-дозвільна, спортивно-оздоровча, а також технічна і художня творчість, туризм) і залучення до роботи з ними різних установ, організацій, громадських, творчих і інших союзів, фахівців, тренерів, організаторів культурно-дозвільної діяльності та ін. У широкому сенсі її трактують як поняття, подібне багатоаспектному поняттю “функції соціального працівника” (Бочарова В.Г, Зверева І.Д., Коваль Л.Г та ін.). В цьому випадку основні функції соціального працівника розглядаються крізь призму пріоритетності цілеспрямованого виховного впливу соціуму на поведінку і діяльність клієнтів. Такий вплив організовує соціальний педагог – повноважний носій всього розмаїття існуючих сервісних послуг.

Соціально-економічна функція у багатьох країнах є провідною в діяльності соціального працівника, передбачаючи задоволення матеріальних інтересів і потреб малозабезпечених верств населення. Реалізується у формі надання натуральної та грошової допомоги, одноразових компенсацій, встановлення пільг, здійснення соціально-побутового патронажу. Остання складова цієї функції в російській літературі розглядається як самостійна, соціально-побутова функція; орієнтує соціального працівника на надання необхідної допомоги різним категоріям населення (інвалідам, людям літнього віку, молодим родинам та іншим) щодо покращення житлових умов своїх клієнтів, організації їх нормального побуту.

Морально-гуманістична функція (своєрідна концентрація визначених властивостей всіх інших функцій) – додання соціальній роботі високих гуманістичних цілей, створення умов для гідного функціонування людини, груп і верств у суспільстві [6, 76-82; 8, 17-19].

Реалізація названих функцій віддзеркалює, на думку прихильників такого розуміння соціальної роботи, реальний зміст системи соціального обслуговування [6, 116]. Критерій, обраний для класифікації названих функцій соціальної роботи, нам невідомий, тому ми спробуємо подати свою класифікацію, модифікуючи наведені вище функції, а нижче покажемо як інфраструктура забезпечує функціонування системи соціальної роботи.

Функції соціальної роботи є результатом синтезу функціонування її компонентів, інтеграції структурних взаємозв'язків. Вони виступають як форма та засіб прояву евристичної та творчої активності системи.

В контексті нашого дослідження необхідно проаналізувати функціональні можливості системи соціальної роботи, яка була подана українськими дослідниками [7, 201–298]. Вона має свою структуру, яка охоплює елементи: особистість, громадянське суспільство, кадри, технологію, матеріали задоволення потреб, *соціальну інфраструктуру* (виділено – В.Б.), орган управління, нормативну базу, канали комунікацій.

Одразу необхідно зазначити, що ми використовуємо поняття “соціальна інфраструктура” у тому випадку, коли йдеться про суспільство. Термін “інфраструктура соціальної роботи” застосовується для характеристики роботи з кризовою людиною, тобто людиною, яка потрапила у важкі життєві обставини. **Інфраструктура соціальної роботи є** елементом системи соціальної роботи, її підсистемою, яка через діяльність своїх об’єктів створює умови та обумовлює якість надання допомоги кризовій людині для поліпшення або відтворення її життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя в економічній, соціальній, політичній та ідеологічній сферах суспільства протягом життя.

Будь-якій соціальній системі властиві дві множини зв’язків і відносин: множина внутрішніх і множина зовнішніх зв’язків. Перша множина інтегрує в єдине ціле елементи системи. Саме внутрішні зв’язки системи, її структура є основними системоутворюючими зв’язками, які формують, перш за все, системні, інтегративні якості, які не притаманні окремим елементам системи.

Що стосується другої множини, то вона забезпечує комунікацію системи із зовнішнім середовищем, надходження в систему необхідних для її функціонування речовин, енергії та інформації. Середовище, зовнішні зв’язки впливають на систему, викликають різні зміни у її складі та структурі. Але зовнішнє завжди проявляється через її внутрішнє – структуру, організацію. Останнє стає можливим завдяки так званому *принципу зовнішнього доповнення*. Тож є сенс розраховувати, що саме завдяки самовідтворенню та взаємопереходам між сукупностями внутрішніх та зовнішніх зв’язків, інфраструктура соціальної роботи набуває функціонального забарвлення.

Через дослідження зовнішніх зв’язків між системою соціальної роботи, її окремими елементами та інфраструктурою (як одним з елементів), ми можемо дослідити та обґрунтувати необхідність інфраструктурного забезпечення всієї системи соціальної роботи як єдиного цілого. В цьому нам допомагає **принцип примату цілого над його складовими частинами**, який означає, що ціле визначає функції як окремих компонентів, так і системи взагалі.

Скористуємося запропонованою Е.Юдіним класифікацією, яка відбиває специфічні характеристики зв’язків (генетичні, структурні, взаємодії, перетворення, функціонування, управління та розвитку), що створюють систему [11, 189–191].

Зв'язки функціонування забезпечують реальну життєдіяльність та роботу об'єкта. Очевидне різноманіття функцій в об'єктах різного роду визначає і різноманіття видів зв'язків функціонування. Загальним для всіх цих видів є те, що об'єкти, поєднані зв'язком функціонування, спільно здійснюють визначену функцію, причому ця функція може характеризувати або один з цих об'єктів або більш широке ціле, стосовно якого і має сенс функціональний зв'язок даних об'єктів. Знову звертаємося до принципу примату цілого над його складовими частинами, який означає, що ціле визначає функції як окремих компонентів, так і системи взагалі.

Для розгляду дії даного принципу в соціальній роботі, видається доцільним згадати функції окремих елементів та функцію системи соціальної роботи як цілого. Провідною функцією першого, головного елемента – *особистості* – є індивідуалізація функціонування системи соціальної роботи шляхом здійснення програми особистого індивідуального розвитку. Формування та збереження потреб особистості є функцією *громадянського суспільства*. *Кадри*, тобто людські ресурси, задіяні в галузі соціальної роботи покликані підтримувати та захищати права людини, задовольняти її основні соціальні намагання. Головна функція *технології* – пов'язувати інструменти соціальної роботи в ході задоволення потреб індивіду, групи, спільноти, суспільства для наступного елемента – *матеріалу задоволення потреб* (речовина, енергія, інформація) та його грошової форми – головною функцією є задоволення тих чи інших потреб людини. *Соціальна інфраструктура* створює матеріальні передумови для задоволення потреб особистості. Головною її функцією у системі соціальної роботи є інструментальна, яку вона забезпечує шляхом утримання певної системи знарядь, що цілеспрямовано використовується для задоволення потреб особистості. Збудження, організація та координація зусиль всіх частин взаємодії у даній системі є головною функцією *органу управління*. Призначення або головна функція *нормативної бази* соціальної роботи визначається тим, що вона задає певні форми та засіб функціонування механізму соціального забезпечення. У передачі сигналів від особистості до органу управління системою життєзабезпечення полягає функція *комунікаційних каналів*.

Головною функцією інфраструктури соціальної роботи в системі останньої є створення інформаційно-речовинних та енергетичних умов для задоволення потреб особистості та відтворювального середовища. Соціальне середовище формує соціальну структуру і дозволяє розвиватися соціально-правовим нормам. При цьому середовище розуміється, за поданням О.О.Богданова, як "сукупність зовнішніх впливів, під тиском яких знаходиться система (у даному випадку людина – В.Б.), але взятих

саме по відношенню до неї. Тому інша система – інше середовище” [2, 110].

Відомо, що досконалість системи зовні виступає у формі ефективності її функціонування. Головною **зовнішньою функцією системи** соціальної роботи є творення й відтворення сутнісних сил особистості на різних рівнях організації соціального життя громадян країни. Головною **внутрішньою** функцією системи є утримання своєї цілісності.

З нашого погляду, доречною є класифікація функцій системи соціальної роботи та її інфраструктури з **точки зору загального життєвого циклу** людини: функція **творення** людини, тобто підготовка до праці (від народження до отримання професії), функція **відтворення** людини у процесі праці, функція **збереження** людини, тобто її обслуговування після праці.

Перший етап – підготовка людини до праці (від народження до отримання професії), її творення. *Категорія населення* – діти (в т.ч. діти-інваліди, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні, діти-правопорушники, обдаровані діти), молодь (в т.ч. молоді інваліди). *Різновидами соціальної діяльності* на цьому етапі є діагностика, профілактика, соціально-педагогічна, правозахисна допомога, надання житлово-комунальних, інформаційних послуг тощо. Система соціальної роботи для здійснення цих функцій потребує свого інфраструктурного забезпечення. Елементами або *об'єктами інфраструктури* на цьому етапі є дитячі й молодіжні державні та недержавні організації, будинки-інтернати, притулки для неповнолітніх, фостерні сім'ї, організації, що працюють з молодими інвалідами, обдарованими дітьми, оздоровчо-спортивні комплекси, табори праці й відпочинку тощо.

Функції інфраструктури соціальної роботи на цьому етапі: *профорієнтаційна, комунікаційна* функції, розкриття творчого потенціалу, участь у формуванні духовних потреб, *організація* дозвілля, *ізоляція* від негативного соціального середовища.

Другий етап – обслуговування людини у процесі праці, її відтворення. *Категорія населення* – працююча молодь (у т.ч. й інваліди), дорослі (як жінки, так і чоловіки), тимчасово безробітні, особи, що втратили працездатність, емігранти, біженці, особи, схильні до правопорушень, клієнти пенітенціарних систем, представники сексуальних меншостей. *Різновидами соціальної діяльності* на цьому етапі є діагностика, правозахисна допомога, надання медико-соціальних та соціально-реабілітаційних, інформаційних, соціально-економічних, юридичних, психологічних послуг тощо. Система соціальної роботи для здійснення цих функцій потребує свого інфраструктурного забезпечення. Елементами або *об'єктами інфраструктури* на цьому етапі є жіночі установи та організації, соціальні центри зайнятості населення, організації, що працюють з

іммігрантами, біженцями, з особами, схильними до правопорушень, до суїциду, пенітенціарні заклади, психоневрологічні інтернати, реабілітаційні центри тощо.

Важливе значення для людини працездатного віку має соціальне, медичне та пенсійне страхування, які ми розглядаємо як часткове забезпечення комфортного життя людини не лише під час трудової діяльності, а й після неї.

На цьому етапі специфіка інфраструктури соціальної роботи полягає у тому, що вона спеціалізується та залежить від виробництва, відбуваються комбінації у територіально-виробничому вимірі.

Третій етап – забезпечення старості або обслуговування людини після праці. *Категорія населення* – люди похилого віку (в т.ч. і самотні), пенсіонери, хворі. “Цінність людини в старості, – зазначає Н.А.Тих, – часто не знижується, а зростає у тій мірі, в якій зберігається, і, можливо, зростає її участь в житті суспільства” [10, 17]. Необхідно зазначити, що пізнє завершення діяльності людини є, як показує геронтологія, одним з головних факторів її довголіття. Тривале збереження загальної працездатності – це головний показник життєздатності довголітніх людей саме тому, що в діяльності людини основні ресурси і резерви не тільки реалізуються, але і відтворюються.

Різновидами соціальної діяльності на цьому етапі є правозахисна допомога, надання соціально-побутових, медико-соціальних та соціально-реабілітаційних, інформаційних, соціально-економічних, юридичних, психологічних послуг тощо.

Зазначимо, що на цьому етапі велику роль відіграють соціальні служби. Кризова людина похилого віку, яка, скажімо, є хворою, потребує до себе уваги та допомоги рідних та близьких. Останні, завдяки постійному піклуванню, не встигають відтворювати власну робочу, та і взагалі, власні сутнісні сили. Це позначається на продуктивності їх праці. Тобто, одна хвора людина пов'язує біля себе членів своєї родини, що має негативний відбиток на їх життєдіяльності. Саме тому необхідною є допомога соціальних працівників не лише самотнім громадянам, а й тим, хто має працюючих рідних.

Провідні функції системи соціальної роботи на цьому етапі – комунікативна, психотерапевтична, морально-гуманістична. Елементами або *об'єктами інфраструктури* на цьому етапі є територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян, будинки-інтернати для людей похилого віку, хоспіси тощо. Інфраструктурне забезпечення системи соціальної роботи на цьому етапі залежить від особистості, її хвороб, ментальності та інших факторів. Останні визначають потребу людини у тому чи іншому інструментарії – хоспіси, догляд, соціальні служби тощо – для вирішення проблем.

Зазначимо, що функції системи соціальної роботи, виступаючи по суті її діяльністю у суспільстві, визначають її продуктивність. З нашого погляду, продуктивність системи соціальної роботи та її інфраструктурного забезпечення необхідно розглядати на двох рівнях – суб'єктивованому (особистість) та об'єктивованому (соціальний капітал).

Якщо елементи системи соціальної роботи, серед яких особливу увагу приділяємо інфраструктурі, задовольняють соціовітальні потреби особи (потреба житла, освіти, роботи, пенсійного забезпечення та охорони здоров'я тощо), маємо ефективність їх діяльності на першому, суб'єктивованому рівні, в якостях та функціональних можливостях особистості.

Об'єктивованим продуктом діяльності системи соціальної роботи та її інфраструктури є соціальний капітал, який має важливе значення для теорії і практики суспільного розвитку. Він має тісний зв'язок з поняттями інтелектуального та людського капіталів і цей зв'язок дає можливість більш широко розглянути та проаналізувати корисність накопичення соціального капіталу для людини, зокрема, і для суспільства в цілому. Людина, яка вийшла із кризового стану, вже може забезпечити себе роботою і, одночасно, накопичувати капітал, який разом з капіталом інших дає їй певний прибуток. Тобто, соціальна робота вивела людину із кризового стану, підготувала до роботи, в той же час паралельно створила можливості накопичення соціального капіталу.

Висновки

По-перше, система соціальної роботи виконує певні функції, які є результатом синтезу функціонування її компонентів, інтеграції структурних взаємозв'язків; вони виступають як форма та засіб прояву евристичної та творчої активності системи.

По-друге, головною зовнішньою функцією системи соціальної роботи є творення й відтворення сутнісних сил особистості на різних рівнях організації соціального життя громадян країни, головною внутрішньою функцією системи є утримання своєї цілісності.

По-третє, відтворити або підтримувати функції системи соціальної роботи неможливо без її інфраструктурного забезпечення. Соціальна робота як кожен вид діяльності потребує для нормального функціонування інструмент, засіб, тому інфраструктуру соціальної роботи ми розглядаємо як її інструментальну частину.

По-четверте, провідною функцією інфраструктури соціальної роботи в системі останньої є створення інформаційно-речовинних та енергетичних умов для задоволення потреб особистості та відтворювального середовища.

По-п'яте. Право на існування має класифікація функцій системи соціальної роботи та її інфраструктури, підґрунтям якої є загальний цикл життя людини: функція *творення* людини, тобто підготовка до

праці (від народження до отримання професії), функція *відтворення* людини у процесі праці, функція *збереження* людини, тобто її обслуговування після праці. На кожному етапі для здійснення цих функцій система потребує свого інфраструктурного забезпечення.

По-шосте. Функції системи соціальної роботи, виступаючи по суті її діяльністю у суспільстві, визначають її продуктивність, прояв якої ми розглядаємо на двох рівнях – суб'єктивованому (особистість) та об'єктивованому (соціальний капітал).

Перспективи подальших наукових досліджень:

- ✓ вивчення зарубіжного досвіду соціальної роботи;
- ✓ теоретико-методологічні засади аналізу соціальної роботи;
- ✓ понятійно-категоріальний апарат соціальної роботи як сфери наукових досліджень.

Джерела

1. Блум М. Профілактика в соціальной работе // Энциклопедия социальной работы: В 3-х т. – М., 1994. – Т. 2.
2. Богданов А.А. Всеобщая организационная наука. Тектология. В 2-х томах. – М.: Экономика, 1989. – Т. 2.
3. Бочарова В.Г., Филонов Г.Н. Научный статус социальной педагогики и ее отношение к практике. – М., 1994.
4. Миддлмэн Р., Гольдберг Г. Социальная работа с группой // Энциклопедия социальной работы: В 3 т. – М., 1994. – Т. 3.
5. Мэнди Б. Роль надгосударственных организаций в формировании социальной политики и определении направления развития социальной работы: на примере Европейского Союза // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш.Рамон. – М., 1997.
6. Соціальна робота в Україні: перші кроки / Під ред. В.Полтавця. – К.: “Вид. дім “КМ Academia”, 2000.
7. Соціальна робота: навчальний посібник // Соціальна робота. Книга II. – К.: ДЦССМ, 2002.
8. Социальная работа: теория и практика: Учебн. пособие / Отв. ред. д.и.н., проф. Е.И.Холостова, д.и.н., проф. А.С.Совина. – М.: ИНФРА-М, 2001.
9. Справочное пособие по социальной работе / Под ред. А.М.Панова, Е.И.Холостовой. – М., 1997.
10. Тих Н.А. Ранний онтогенез поведения приматов. – Л.: Изд. ЛГУ, 1966.
11. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. – М., изд-во “Наука”, 1978.

Стаття надійшла 02.12.2005 р.